

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΚΑΙ Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

ΠΟΘΗΤΗ ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ

Η Ποθητή Χαντζαρούλα διδάσκει
στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Οι κεντρικές διαστάσεις της ιστορικής σκέψης και πρακτικής —τα επιστημολογικά θεμέλια της ιστορικής γνώσης, ο ρόλος της αναφορικότητας στη συγκρότηση του ιστορικού λόγου, η χρήση της θεωρίας και των εννοιών, τα στοιχεία της γραφής και της αναπαράστασης που συγκροτούν το νόημα— με βάση τις οποίες ο ιστορικός διαχειρίζεται το παρελθόν ορίζουν κάθε φορά το ιστοριογραφικό παράδειγμα.¹ Η φεμινιστική ιστοριογραφία έχει παρέμβει κριτικά στις παραδοχές αναφορικά με την ανάγνωση και οργάνωση του παρελθόντος που αποτελούν πεδία διαμάχης και σε μεγάλο βαθμό αντιστέκονται στο κάλεσμα των σειρήνων: αυτές είναι ο θετικισμός, η αντικειμενικότητα, η περιοδολόγηση που αντανάκλα μια γραμμική και εξελικτική αντίληψη του χρόνου, ο ρόλος του ιστορικού ως αποστασιοποιημένου επιστήμονα που κοιτάζει το παρελθόν με το βλέμμα του Θεού και το αρχείο ως θεμέλιο για την προσέγγιση της αλήθειας του παρελθόντος. Η πίστη στη δυνατότητα της γνώσης του παρελθόντος, στην αναφορικότητα των πηγών και στο διαχωρισμό του ιστορικού από το αντικείμενο της γνώσης αποτελούν κοινά στοιχεία και της εμπειρικής και της κονστрукτιβιστικής επιστημολογίας. Η οντολογία του ατομισμού και η προθετικότητα των δρώντων υποκειμένων στον ιστορικισμό αντικαθίσταται στην κονστрукτιβιστική προσέγγιση από την ανακάλυψη των υποκειμένων δομικών σχέσεων της ιστορικής αλλαγής και των διαφόρων ειδών καθορι-

ριο πρέπει να επαληθευθεί έχει μείνει σχεδόν ανέπαφο από τη φεμινιστική κριτική. Ο επαναπροσδιορισμός της μνήμης ως αρχειακής πηγής αποτελεί κεντρικό ζητούμενο της φεμινιστικής ιστοριογραφίας που αμφισβητεί ψευδείς διχοτομίες όπως δημόσιο – ιδιωτικό, ιστορία – μνήμη.

Οι φεμινίστριες ιστορικοί θέτουν το ζήτημα του ποιος λογαριάζεται ως ιστορικός και τις δυσκολίες της διεκδίκησης της ιστορίας ως γυναικείας ενασχόλησης. Ενώ η πίεση που έχει ασκήσει η ιστορία των γυναικών, του φύλου και η φεμινιστική ιστορία στην ιστοριογραφία είναι σημαντική, ο οικιακός χώρος αντιμετωπίζεται σαν να βρίσκεται επεκταμένης της ιστορίας στη σύγχρονη εποχή. Αυτό συνέβη επειδή οι επίσημοι λόγοι για το έθνος θεώρησαν τον οικιακό χώρο ως άχρονο, ως το καθολικό «άλλο» της νεωτερικότητας και ταυτόχρονα τον κωδικοποίησαν ως θηλυκό και ιδιωτικό και επομένως αδιάφορο για καταγραφή.¹³ Η ανάδυση του αρχείου και της αρχειακής λογικής συμπίπτει με τη διάκριση λογοτεχνίας και ιστορίας, δημόσιου και οικιακού.¹⁴ Η μνήμη ταιριάζει στις γυναίκες με την έννοια ότι ήταν ένα ιδιωτικό πεδίο στο οποίο διατηρούνταν το παρελθόν.¹⁵

Η ιεραρχική διάκριση μεταξύ ιστορίας και μνήμης βρίσκεται ενσωματωμένη στην επιστημολογική γενεαλογία της νεώτερης δυτικής κοινωνικής επιστήμης που έχει τις ρίζες της στην αποικιοκρατία. Η ανάδυση του ίδιου του «αρχείου» αποτέλεσε ενασχόληση της εκσυγχρονιστικής αστικής βικτωριανής τάξης. Οι μνήμες των υποκειμένων είναι πρόκληση για την ιστορία (των Αβορίγινων ή των επιζώντων του Ολοκαυτώματος) και είναι δυνατόν να οδηγήσουν την ιστορική συνείδηση σε μια μετατόπιση και ίσως σε κριτική της ίδιας της ιστορίας. Όμως το στάτους τους ως Άλλων (απέναντι στον αρσενικό δυτικό πολιτισμό) ελάχιστα αλλάζει καθώς ενσωματώνονται στις κυρίαρχες ιστορικές αφηγήσεις. Η ενσωμάτωση στην ιστορική αφήγηση έχει γίνει αντιληπτή σαν μια μορφή νεοαποικιοκρατίας.¹⁶ Η επιμονή των φεμινιστριών ιστορικών να διαβάσουν τη μνήμη σαν ιστορία σηματοδοτεί μια σημαντική επιστημολογική ρήξη με τη διάκριση λογοτεχνίας και ιστορίας και με την παθολογικοποίηση της μνήμης από την ιστορία. Κυρίως όμως δείχνει ότι το πρόβλημα βρίσκεται στις πρακτικές αναγνώρισης του ποιο υλικό είναι αρχειακό καθώς και της ανάγνωσής του ως τέτοιου. Η μνήμη των γυναικών κατέχει το στάτους του τεκμηρίου όταν διαβάζεται σαν ερμηνευτική πράξη: σαν συνεχής, δηλαδή, υπενθύμιση της ιστορικότητας όλων των ιχνών του παρελθόντος. Ο εκδημοκρατισμός του τι αποτελεί αρχείο και η συμπερίληψη της μνήμης σε αυτό ως ιστορικής πηγής αποτελεί πρόκληση και για την αποικιοκρατική λογική αλλά και για τη συγγραφή της ιστορίας.¹⁷

Οι αναμνήσεις του σπιτιού συγκροτούν το αρχείο του παρελθόντος, αποτελούν αρχειακούς τόπους και δημιουργούν ιστορία. Οι μνήμες των γυναικών αποτελούν το υλικό της ιστορίας, όχι απλώς αναπαραστάσεις αλλά υλικά τεκμήρια των έμφυλων εμπειριών της οικογενειακής κουλτούρας και της οικιακής ζωής που μας βοηθούν να συγκροτήσουμε το πολιτικό παρελθόν, την εθνική ιστορία και το αποικιακό αφήγημα.¹⁸

«ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»

Επεκτείνοντας την κριτική του υποκειμένου στην κατηγορία «γυναίκες», η Denise Riley ανέδειξε την ιστορικότητα των ταυτοτήτων υποστηρίζοντας ότι οι «γυναίκες» είναι μια ασταθής κατηγορία και ότι αυτή η αστάθεια έχει ιστορικό θεμέλιο.¹⁹ Οι ταυτότητες δεν μπορούν να αποτελούν τη βάση για μια «ουσιαστική» ενότητα ού-

τε υπάρχει κάποια θηλυκή ουσία η οποία συνδέει τις γυναίκες μεταξύ τους. Η έννοια της θηλυκότητας αποτελεί μια σύνθετη κατηγορία που έχει διαμορφωθεί μέσα από αντιμαχόμενους επιστημονικούς λόγους και άλλες κοινωνικές πρακτικές.²⁰ Η ταυτότητα «γυναίκες» δεν προέρχεται από την κοινή εμπειρία της καταπίεσης αλλά από τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους έχει νοηματοδοτηθεί ιστορικά. Από τους τρόπους με τους οποίους οι άλλοι τις ορίζουν και τις τοποθετούν σε αυτή την κατηγορία. Αυτός ο προσδιορισμός, αυτή η τοποθέτηση γίνεται μέσω της γλώσσας αλλά έχει υλικά αποτελέσματα, καθώς διαμορφώνει και παράγει υποκείμενα.

H Riley θεωρεί τη θέση του Μισέλ Φουκώ, σύμφωνα με την οποία στόχος της ιστορίας δεν είναι να ανακαλύψει τις ρίζες της ταυτότητάς μας αλλά να ταχθεί στον διασκορπισμό τους, εξαιρετικά σημαντική και χρήσιμη καθώς αναφέρεται στα σημαντικά πεδία της διά του λόγου ιστορικής συγκρότησης των έμφυλων ταυτοτήτων.²¹ Η ιστορία πρέπει να αποτινάξει την παραπλανητική οικειότητα και να αναδείξει τις καθημερινές «φυσικοποιήσεις» που μας περιβάλλουν.

Η ατομική χρονικότητα του να είναι κάποια γυναίκα σημαίνει κινήσεις και μετακινήσεις ενός προσδιορισμού μεταξύ διαφορετικών χρονικοτήτων. Καθώς οι προσδιορισμοί αλλάζουν ιστορικά, διαφορετικές δυνατότητες λαμβάνουν διαφορετικές μορφές. Αν κοιτάξουμε αυτές τις διαφορετικές χρονικότητες τότε δεν υπάρχει μια αρχική, ουδέτερη ή αδρανής γυναίκα που αποτελεί τη βάση πίσω από τις μετατοπίσεις του εποικοδομήματος. Η φαινομενολογία του να κατοικεί κάποια το φύλο δεν είναι επιστροφή σε μια θεμελιακή έμφυλη κατάσταση αλλά ταξίδι σε διαφορετικές περιγραφές.²²

Η ρήση του Ζακ Λακάν ότι δεν υπάρχει υποκειμενικότητα, δεν υπάρχει δημιουργία του υποκειμένου και διαδικασία συγκρότησής του χωρίς την υπαγωγή του και τοποθέτησή του σε κάποια θέση συμπληρώνεται από τη Riley με κάπως πιο αισιόδοξο τρόπο, υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει συγκρότηση του υποκειμένου χωρίς τη γέννηση, αργά ή γρήγορα, μια πολιτικής που αντιμάχεται αυτό το συγκεκριμένο υποκείμενο. Όπως υποστηρίζει, όμως, η Wendy Brown, ο προσδιορισμός είναι κομμάτι της δημιουργίας του υποκειμένου, ενώ η συγκρότηση της υποκειμενικότητας αποτελεί στοιχείο της διαμόρφωσης της κοινωνικής ιεραρχίας και της πολιτικής καταπίεσης. Προτείνει, λοιπόν, την έννοια της διαμόρφωσης του υποκειμένου και όχι της τοποθέτησης, θεωρώντας ότι τα υποκείμενα είναι αποτέλεσμα της εξουσίας αλλά ταυτόχρονα ασκούν εξουσία.²³

Η έμφυλη, ταξική και φυλετική συνείδηση είναι αποτέλεσμα τρομακτικών ιστορικών εμπειριών της κοινωνικής πραγματικότητας της πατριαρχίας, της αποικιοκρατίας, του ρατσισμού και του καπιταλισμού. Η αναγνώριση της διαφοράς στην ιστορική μελέτη προήλθε από την κριτική των έγχρωμων φεμινιστριών στα τέλη της δεκαετίας του '70 και η οποία στόχευε στο να αναδείξει τον ρατσισμό του φεμινισμού,²⁴ τους αόρατους μηχανισμούς εξουσίας (ταξικούς, εθνοτικούς, φυλετικούς, ταξικούς, θρησκευτικούς) που διαμόρφωσαν την κατηγορία «γυναίκες». Η «φυλή», σύμφωνα με την Evelyn Higginbotham, αποτελεί μια μεταγλώσσα. Δεν είναι ούτε φυσική ούτε ορατή ούτε διιστορική. Συγκροτεί άλλες κοινωνικές σχέσεις και σχέσεις εξουσίας συμπεριλαμβανομένων των έμφυλων και ταξικών σχέσεων, ορισμών της σεξουαλικότητας και την έκφραση οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων.²⁵ Η ιστοριοποίηση των κατηγοριών της κοινωνικής διαφοροποίησης αποτελεί για τη Σκοτ βασικό μεθοδολογικό ζητούμενο, καθώς όλες οι κατηγορίες ταυτότητας διαμορφώθηκαν μέσα από σχέσεις εξουσίας.²⁶

Η ανάδυση ενός διαφορετικού μοντέλου πολιτικής ταυτότητας – της «αντίπαλης συνειδησης» – κατασκευάζει μια ταυτότητα στη βάση της ετερότητας, της διαφοράς και της τοπικότητας. Στόχος της είναι να δηλώσει την πλήρη ρήξη της με όλα τα σημεία του Ανθρώπου της δυτικής παράδοσης. Δεν έχει σχέση με τον σχετικισμό ή τον πλουραλισμό, αλλά με αντιφατικές θέσεις και ετεροχρονισμένες ημερομηνίες.²⁷ Ορίζεται από την οικειοποίηση της άρνησης των μηχανισμών εξουσίας να την αναγνωρίσουν ως υποκείμενο. Αυτή η ταυτότητα δεν δημιουργείται στη βάση φυσικοποιημένων ταυτίσεων αλλά στη βάση της συνειδητής συνάφειας και της πολιτικής συγγένειας. Αρνείται επίσης την πρόσκληση στην απορρόφηση και την ενσωμάτωση και εμμένει στην πολιτικοποίηση και στην κριτική της λειτουργίας των κρυφών προνομίων – σεξουαλικών, φυλετικών και έμφυλων – του φιλελεύθερου ανθρωπισμού.²⁸

Αντιτίθεται στο μοντέλο της πολυπολιτισμικότητας και της «πολιτικής της αναγνώρισης» το οποίο θεμελιώνεται σύμφωνα με τον Homi Bhabha στην χερντεριανή έννοια της αυθεντικότητας – της ουσιακής εσωτερικής αλήθειας που γίνεται νοητή ως στροφή ή επιστροφή στον εαυτό μας.²⁹ Το αίτημα της αναγνώρισης πηγάζει από την «συγχώνευση του ορίζοντα» των κριτηρίων που προκύπτει από το βύθισμα στην κουλτούρα του άλλου και καταλήγει στην κατανόηση της αξίας του. Η δυνατότητα της «συγχώνευσης του ορίζοντα» των κριτηρίων βασίζεται στην έννοια του διαλογικού υποκειμένου. Η διαλογική αναγνώριση γίνεται κατανοητή ως μορφή κοινωνικής και ψυχικής αμοιβαιότητας, η οποία μετατρέπει την συγχώνευση των οριζόντων σε μια νόρμα πολιτισμικής αξίας ομογενοποιημένη και συναίνετική. Σύμφωνα με αυτή την εννοιολόγηση, η πολιτισμική διαφορά εμφανίζεται συγχρονισμένη.

Σύμφωνα με την κριτική του Bhabha, η έννοια της αμοιβαιότητας στην οποία στηρίζεται ο Charles Taylor προϋποθέτει ότι η διαλογική αναγνώριση υπάρχει μέσα στην δυαδική σχέση που αποτελείται από δύο ενιαία πολιτισμικά υποκείμενα. Η διαφορά εγκαθιδρύεται και παίρνει ολοκληρωτική μορφή μέσα σε κάθε κουλτούρα. Το ζήτημα, όμως, για το μειονοτικό υποκείμενο δεν είναι ζήτημα αμοιβαιότητας, η σχέση μεταξύ των δύο, αλλά η προβληματική της εγγύτητας – του εσωτερικά αμφίθυμου υποκειμένου που δομείται μέσα από την χρονική ασυμφωνία της παροντικής ύπαρξής του. Το μειονοτικό υποκείμενο παράγεται περισσότερο μέσα από την εγγύτητα της διαφοράς παρά από την αμοιβαιότητα, και αναδύεται από μια ιστορία διακρίσεων και πρακτικών αποκλεισμού και χωρίς την χρονική συμφωνία που η διαλεκτική απαιτεί για την επιτυχημένη αναγνώριση.³⁰

Αλλά και για τον Jacques Rancière το πρόβλημα της πολιτικής είναι η ταύτιση της κοινότητας με τον εαυτό. Αυτό αφορά και τις μεγάλες κοινότητες και τις μειονότητες. Μπορεί να εκφράζεται μέσα από τη διεκδίκηση της ταυτότητας της κοινότητας ενάντια στον ηγεμονικό λόγο της κυρίαρχης κουλτούρας και ταυτότητας. Ή μέσα από την ταύτιση της διακυβέρνησης με την αρχή της κοινότητας κάτω από τον τίτλο της οικουμενικότητας, του νόμου, της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Παρόλο που δεν είναι ταυτόσημες πρακτικές, πηγάζουν από την ίδια λογική της ταύτισης. Η πρωταρχική κίνηση της πολιτικής είναι να ενεργήσει ως ο εαυτός της κοινότητας και να κάνει τις πρακτικές της διακυβέρνησης φυσικούς νόμους της κοινωνικής τάξης. Για τον Rancière η πολιτική της απελευθέρωσης (*politics*) είναι η πολιτική του εαυτού ως άλλου, ως έτερου. Η λογική της απελευθέρωσης είναι ετερολογία.³¹

Η διαδικασία της απελευθέρωσης πραγματοποιείται πάντοτε στο όνομα κάποιας κατηγορίας που της έχουν αρνηθεί είτε την αρχή είτε τις συνέπειες της ισότητας: εργάτες, έγχρωμοι, γυναίκες ή άλλοι. Δεν αποτελεί το όνομα κάποιας κοινωνικής ομάδας με την οποία θα μπορούσε να ταυτιστεί. Είναι το όνομα ενός απόβλητου. Είναι το όνομα που δίνεται σε αυτόν που του αρνούνται μια ταυτότητα σε μια δεδομένη πολιτική τάξη. Επομένως η διαδικασία της υποκειμενικοποίησης είναι η διαδικασία της αποταύτισης και της αποταξινόμησης, καθώς εμπεριέχει μια αδύνατη ταύτιση. Είναι το όνομα που δίνεται σε αυτούς που είναι σε ενδιάμεση κατάσταση: μεταξύ διαφορετικών θέσεων, ταυτοτήτων και ονομάτων. Μεταξύ ανθρωπότητας και μη ανθρωπότητας, μεταξύ πολίτη και της άρνησής του, μεταξύ ανθρώπου των εργαλείων και ομιλούντος υποκειμένου. Η πολιτική υποκειμενικοποίηση είναι η πραγμάτωση της ισότητας – ή της διαπραγμάτευσης ενός κακού – από ανθρώπους που είναι μαζί εφόσον βρίσκονται σε ενδιάμεση κατάσταση. Η πολιτική (*policy*) αφορά σωστά ονόματα, που βάζουν τους ανθρώπους στη θέση τους και στη δουλειά τους. Οι πολιτικές αφορούν «λάθος» ονόματα που αρθρώνουν ένα κενό – δεν είναι η διόρθωση ενός λάθους, συναίνεση, αβλαβής επικοινωνία.³²

Για τον Rancière, όπως και για την έγχρωμη φεμινιστική κριτική, η πολιτική υποκειμενικοποίηση είναι η επανοικειοποίηση εγκαταλειμμένων όρων που μπόρεσαν να νοηματοδοτήσουν μια ολόκληρη κατηγορία πολιτικής υποκειμενικότητας, η επαναδιατύπωση της σχέσης μεταξύ του ορατού και του λεκτικού, μεταξύ σωμάτων και λόγων: σηματοδοτεί την αποχώρηση από αυτό που έχει νόημα, από αυτό που δίνεται ως νοητό.³³ Για αυτό και προϋπόθεση της επικοινωνίας είναι, σύμφωνα με τον Rancière η *ασυμφωνία*.

Η ιστοριογραφική πρακτική που εισηγείται ο Rancière έγκειται στην απελευθέρωση του λόγου των υπάλληλων υποκειμένων από το λόγο του ιστορικισμού, που είναι κατεξοχήν λόγος της σύνεσης, του πρέπει, καθώς «βάζει τα πράγματα στη θέση τους».³⁴ Ταυτόχρονα αντιτίθεται στην έννοια της συγχρονίας, που σημαίνει ότι ένα πράγμα μπορεί να εξηγηθεί μόνο με τους όρους της εποχής του και του συγκεκριμένου τόπου στον οποίο λαμβάνει χώρα, κάτι που για τον Rancière κάνει η ιστορία των νοστροπιών. Θεωρεί ότι αυτή η πρακτική είναι αποτέλεσμα της επιβολής εξουσίας που καμουφλάρεται σαν μεθοδολογική προϋπόθεση της ιστορικής έρευνας. Πρόκειται για έναν ταυτοποιητικό παροντισμό στον οποίο αντιτίθεται προτείνοντας μια έννοια της συγχρονίας η οποία είναι αναχρονιστική και άκαιρη. Ο ιστορικός πρέπει να σκηνοθετήσει κάποιες εντελώς αναχρονιστικές συμβολικές αντιθέσεις: να αναδείξει μέσα στο πλαίσιο ενός διαφορετικού χρόνου και τόπου αυτό που εκείνη τη στιγμή θεωρούνταν μη νομιμοποιημένο να σκεφτεί κανείς.³⁵

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Γνωστικά πεδία που θεωρούνταν περιθωριακά όπως η ιστορία της επιστήμης και η ιστορία του σώματος, κατεξοχήν διεπιστημονικά πεδία, συνέβαλαν καθοριστικά στην αμφισβήτηση του θετικιστικού μοντέλου, πρόσφεραν νέα μεθοδολογικά και θεωρητικά εργαλεία στην ιστοριογραφία και εντελώς διαφορετικές πηγές όπως ανατομικούς άτλαντες, κέρνα ομοιώματα, ιατρικούς φακέλους, ημερολόγια, προωθώντας μια επιστημολογική κριτική στις παραδοσιακές πηγές, και διέρρηξαν τα σύνορα των πειθαρχιών.

Πιο καιρία από ποτέ θέτουν το ερώτημα κατά πόσο οι έμφυλοι διαχωρισμοί που υφίστανται στην κοινωνία επηρεάζουν την

επιστημονική πρακτική. Κατά πόσο οι αντιλήψεις για τα φύλα επηρεάζουν την ίδια την παραγωγή της επιστημονικής γνώσης και καθορίζουν αυτό που βλέπουμε και τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε. Δεν εστιάζουν ούτε στα γεγονότα ούτε στις νοοτροπίες ούτε σε ένα πρόβλημα αλλά στη διαδικασία μέσω της οποίας παράγεται η επιστημονική αλήθεια. Η αλλαγή των επιστημολογικών παραδειγμάτων αποτελεί μια μέθοδο για να καταλάβουμε τις ρήξεις, τις αλλαγές, τις ασυνέχειες. Η μετάβαση από το μοντέλο του ενιαίου φύλου στην επινόηση το δέκατο όγδοο αιώνα του μοντέλου των δύο γενετήσιων φύλων κλονίζει τη σταθερότητα των δικών μας νοητικών κατασκευών για τη γενετήσια διαφορά, καθώς εκτίθενται σε κοινή θέα οι στυλοβάτες μιας άλλης θεωρήσης. Η ανάδυση του νέου μοντέλου, σύμφωνα με τον Thomas Laqueur, δεν ήταν αποτέλεσμα της ανακάλυψης κάποιας επιστημονικής αλήθειας ούτε αρθρώθηκε στα συμφοραζόμενα κάποιας νέας γνωσιολογικής θεωρίας. Αρθρώθηκε σε πολιτικά συμφραζόμενα, στο πλαίσιο της διαμάχης για την εξουσία και την κοινωνική τάξη.³⁶ Η προβληματοποίηση των επιστημονικών βεβαιότητων και η αρνητική παρά καταφατική διατύπωση των επιχειρημάτων υποδηλώνουν ότι η ιστορία του φύλου θα είναι πάντοτε παρασιτική στην ιστοριογραφία.³⁷

Βασικό πλέον καθήκον του ιστορικού είναι η δεύτερη ματιά σε αυτόνομες αλήθειες και η εξέταση του πώς παγιώνονται οι σύγχρονες βεβαιότητες.³⁸ Η ιστορία του σώματος έχει δείξει με τον πιο πειστικό τρόπο ότι το νοητικό πλαίσιο δεσμεύει το βλέμμα και ότι δεν υπάρχει αδιαμεσολάβητη ματιά στο παρελθόν. Μέσα από την ιστορία της αναπαράστασης των ανατομικών διαφορών ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα ο Laqueur δείχνει ότι «τα γεγονότα που όντως γνώριζαν οι ανατόμοι της Αναγέννησης δεν συνέβαλαν καθόλου στην αναίρεση της συνολικής αναπαραστατικής σύμβασης, σύμφωνα με την οποία έβλεπαν τη γυναικεία γεννητική ανατομία ως εσωστρεφή εκδοχή της ανδρικής».³⁹ Η ιδεολογία και όχι η ακρίβεια της παρατήρησης καθόρισε πώς τα έβλεπαν και ποιες διαφορές τους είχαν βαρύνουσα σημασία. Βλέπω, σύμφωνα με τον Laqueur, σημαίνει πιστεύω το σώμα του ενιαίου γενετήσιου φύλου.⁴⁰ Ο Laqueur θεωρεί ότι η απουσία ακριβούς ανατομικής ορολογίας για τα γυναικεία γεννητικά όργανα και το αναπαραγωγικό σύστημα γενικότερα σήμαινε ότι το ανδρικό σώμα αποτελούσε τον κανόνα της ανθρώπινης μορφής. Το γυναικείο σώμα γινόταν αντιληπτό ως εκδοχή του ανδρικού.

Όμως η πρωτοκαθεδρία του ανδρικού σώματος ως προτύπου της ιατρικής έχει αμφισβητηθεί από την Gianna Pomata, η οποία έχει υποστηρίξει ότι υπάρχουν περιπτώσεις που το ανδρικό σώμα γίνεται αντιληπτό μέσα από το μοντέλο του γυναικείου σώματος. Το παράδειγμα των αιμορροϊδων ενισχύει το κεντρικό επιχείρημα της Pomata, ότι η επικέντρωση στην κοινωνική συγκρότηση του αρσενικού αναδεικνύει ερμηνείες που ανατρέπουν τα δεδομένα της ιστοριογραφίας.⁴¹

Τοποθετώντας στο επίκεντρο της μελέτης της το γυναικείο σώμα, η Caroline Walker Bynum υποστήριξε ότι η σωματοποίηση της θρησκευτικής εμπειρίας η οποία παρατηρείται από το δέκατο τρίτο αιώνα και έπειτα και η οποία αποτελεί αποκλειστικά γυναικεία έκφραση της θρησκευτικότητας συνιστά μια σημαντική στροφή στην ιστορία του σώματος στη Δύση και μια νέα αντίληψη του ατόμου ως ψυχοσωματικής ενότητας. Η Bynum έδειξε ότι το σώμα έχει ιστορία και ότι ιδιαίτερα το γυναικείο σώμα άρχισε να συμπεριφέρεται διαφορετικά μεταξύ του δέκατου τρίτου και

του δέκατου πέμπτου αιώνα στη Δύση.⁴² Η σύνδεση των γυναικών με το σώμα και την ανθρώπινη υπόσταση του Χριστού οδήγησε στην αντιμετώπιση της σάρκας του Χριστού ως γυναικείας, τουλάχιστον στις θεραπευτικές λειτουργίες, όπως η αιμορραγία και η ανατροφή. Αν κοιτάξουμε, όπως υποστηρίζει η Bynum, τις παραδόσεις που συνέδεαν τη γυναίκα με το σώμα ή τη σάρκα δεν θα βρούμε μεσαιωνικές αντιθέσεις του φύλου ούτε μεσαιωνικές αντιλήψεις τις ψυχής και του σώματος ως διχοτομικές. Οι αναπαραστάσεις του σώματος του Χριστού στη θρησκευτική εικονογραφία και στα λατρευτικά κείμενα ως γυναικείου αλλά και ως ανδρικού δείχνει τη ρευστότητα του έμφυλου φαντασιακού αλλά και τη διαπερατότητα των φύλων στο μεσαιωνικό στοχασμό. Η αντίληψη για το σώμα ήταν πολύ πιο σύνθετη από τη διχοτομική θεώρηση που ταύτιζε το γυναικείο σώμα με την αμαρτία και το ανδρικό με την πνευματικότητα.

Η συνάντηση της ιστορίας του φύλου και της ανθρωπολογίας αποσταθεροποίησαν την πρωτοκαθεδρία του γεγονότος καθώς και τους συμβατικούς τρόπους περιοδολόγησης δίνοντας έμφαση στις τομές και όχι στις συνέχειες.⁴³ Η μελέτη της σεξουαλικής βίας και των εγκλημάτων τιμής μέσα από την ανάλυση των συμβολικών αναπαραστάσεων και των πολιτισμικών σεναρίων που ορίζουν το πεδίο μέσα στο οποίο οι εμπειρίες αποκτούν νόημα πρόβαλαν την ιστορικότητα εννοιών όπως η τιμή και η σεξουαλικότητα, τις πολιτισμικές σημασίες τους και τη λειτουργία τους στον ορισμό των έμφυλων, και ταξικών σχέσεων.⁴⁴ Η κατανόηση του παρελθόντος ως άλλου, η εξερεύνηση ανοίκειων οπτικών του κόσμου, η αντίληψη ότι ο ιστορικός πρέπει να δει το παρελθόν μέσα από την οπτική του ντόπιου και να ερμηνεύσει την ερμηνεία του ντόπιου για το πώς σκέφτονται οι άλλοι ντόπιοι, αποτελούν κάλεσμα να αποτινάξουμε αισθήματα οικειότητας με το παρελθόν και να διαχειριστούμε δόσεις πολιτισμικού σοκ. Όμως η αποδοχή μιας ριζικής ετερότητας του παρελθόντος υποκρύπτει μια ομοιογενή αντίληψη του παρόντος και δηλώνει την αδυναμία του ιστορικού να αντιληφθεί την «προβολή» στον άλλο.⁴⁵

Η έννοια της ενσωμάτωσης και της «σωματικής αυτοαντίληψης» (*somatic autoception*) αποτελούν τις βασικές αναλυτικές μεθόδους για την κατανόηση της εμπειρίας του σώματος στο παρελθόν αλλά και για την επίδραση των σύγχρονων τεχνολογιών στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βιώνουν τη σώμα τους. Η Barbara Duden μας καλεί να δούμε το παρελθόν ως άλλο, την ετερονομία της γυναικείας εμπειρίας του αγέννητου, τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες βίωσαν το αγέννητο σε διαφορετικά σημεία του παρελθόντος και του παρόντος.

Μελετώντας τον τρόπο που οι γυναίκες του δέκατου ογδόου αιώνα βίωσαν το σώμα τους, η Duden παρατήρησε ότι δεν μιλούσαν για το σώμα τους αλλά για τον εαυτό τους και αυτό την έκανε να καταλάβει ότι το πρώτο ενικό πρόσωπο έχει ιστορία. Η Duden διακρίνει τρία είδη ανάμνησης τα οποία αντιστοιχούν σε διαφορετικές σωματικές αυτοαντιλήψεις και σε τρεις διαφορετικούς νοητικούς χάρτες. Το πρώτο είδος είναι η μιμητική ανάμνηση στην οποία η ασθενής μιλάει για τη ζωή που έζησε (βιο-λόγος) και όχι για τη ζωή που είναι αντικείμενο παρατήρησης (βιολογία). Αυτή η σωματική αυτοαντίληψη αντικαθίσταται από την εσωτερική της διάγνωσης τη δεκαετία του 1970 και από την εσωτερική της του κινδύνου στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα.

Η προσπάθεια κατανόησης του παρελθόντος και των υποκειμένων του παρελθόντος μέσω της μίμησης (με την αριστοτελική έν-

νοια του όρου) της σωματικής αυτοαντίληψης των γυναικών του δεκάτου ογδόου αιώνα την οδήγησαν στην μελέτη της διάστασης και της έντασης μεταξύ της επιστημονικής κατασκευής του γυναικείου σώματος ως συμβόλου του κινδύνου και ως πεδίου στατιστικών πιθανοτήτων και της πρόσληψής του από το ίδιο το υποκείμενο.⁴⁶ Αλλά και στην ανάλυση της διήθησης του επιστημονικού βλέμματος στον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται το σώμα τους.

Τα μοντέλα της βιολογίας έχουν πολύ απτά κοινωνικά αποτελέσματα. Διαμορφώνουν, δημιουργούν, καθορίζουν τον τρόπο που σκεφτόμαστε και αισθανόμαστε το σώμα μας, ενσωματώνονται. Το κυβερνητικό μοντέλο δεν είναι ουδέτερο αλλά αντιλαμβάνεται και απομονώνει ένα «πεδίο» που αποτελεί μια νέα μορφή γνώσης η οποία οδηγεί στην άσκηση νέων μορφών ελέγχου. Ένα τέτοιο πεδίο είναι η έννοια του οικοσυστήματος, η εξαφάνιση των γυναικών και η μετατροπή τους σε οικοσύστημα που χρήζει διαχείρισης. Η ιστορία του αγέννητου αποκαλύπτει τη διαδικασία μέσα από την οποία το αγέννητο έγινε ζωή και τη διαδικασία μέσα από την οποία αυτές οι αντιλήψεις έγιναν τεράστιες βιομηχανίες που τις διαχειρίζονται νέα επαγγελματικά κατεστημένα. Το ανθρώπινο έμβρυο δεν είναι δημιούργημα του Θεού ή φυσικό γεγονός αλλά δημιούργημα της κοινωνικής μηχανικής της σύγχρονης κοινωνίας.⁴⁷

Έχοντας ως στόχο να αμφισβητήσει τις βεβαιότητες που έχουν βάλει τις γυναίκες στη γωνία, η Duden εξετάζει το πώς η γυναίκα κατασκευάστηκε ως επιστημονικό γεγονός. Υποστηρίζει ότι τα θεμέλια αυτής της κατασκευής τέθηκαν το δέκατο όγδοο αιώνα. Και ρωτά: Πώς αυτό το «γεγονός» έγινε τόσο δημοφιλές και εσωτερικεύτηκε και βιώθηκε από γυναίκες όπως εκείνη; Θέλει να ξέρει πώς έφτασε να έχει ένα επίπεδο ορμονών, τις διακυμάνσεις του οποίου «αισθανόταν» και πώς η φίλη της έφτασε να έχει ένα έμβρυο το οποίο «βλέπει». Ποιες συνθήκες έκαναν ανεκτό το άνοιγμα της σάρκας των γυναικών και ενέπνευσαν δημόσια ανησυχία για αυτό που συμβαίνει στα σωθικά τους; Πώς ήταν δυνατόν να κινητοποιηθούν αδιαμαρτύρητα όλες αυτές οι γυναίκες ως συμμετοχοί στο άνοιγμα της σάρκας τους, ως μάρτυρες στη δημιουργία αυτού του συμβόλου της μοναξιάς; Οδηγήθηκε σε αυτά τα ερωτήματα όταν κατάλαβε ότι οι γυναίκες ασθενείς του δεκάτου ογδόου αιώνα τις οποίες μελετούσε δεν αισθάνονταν το σώμα τους όπως εκείνη, ότι σε πολύ βασικές πλευρές το σώμα τους δεν γινόταν αισθητό όπως το δικό της.⁴⁸ Η απο-σωματοποίηση του εγώ, που εισάγει το σώμα στον κανόνα των ιστορικών υποκειμένων, εμποδίζει τη σύγχρονη ιστορική να κατανοήσει τη σωματική αυτο-αντίληψη των γυναικών του παρελθόντος και τη σωματική μίμηση μέσω της οποίας ο γιατρός του δεκάτου ογδόου αιώνα ενσωμάτωνε την τραγικότητα της ανθρώπινης κατάστασης.

Η ανάδειξη της ιστορικότητας της σεξουαλικότητας, των σεξουαλικών πρακτικών και ταυτοτήτων σε κεντρικό ζητούμενο της φεμινιστικής ιστορίας και των *queer studies* έχει προκαλέσει αναταράξεις στην ιστοριογραφία αναφορικά με τις έννοιες της οικειότητας, της περιοδολόγησης καθώς και τις χρήσεις του παρελθόντος ως πηγής ταυτότητας. Οι φεμινίστριες ιστορικοί ανέδειξαν τη διαχείριση της σεξουαλικότητας σε κεντρικό παράγοντα διαμόρφωσης της αποικιοκρατικής ιδεολογίας και πρακτικής που καθόριζε πολιτικές και διοικητικές διαδικασίες της αποικιοκρατικής διακυβέρνησης.⁴⁹ Οι ιστορικοί της σεξουαλικότητας και οι θεωρητικοί των *queer studies* προωθούν εναλλακτικές πρακτικές ανάγνωσης του παρελθόντος τονίζοντας την παρουσία του παρελθόντος στο παρόν και προτείνοντας μια «φασματική ιστοριο-

γραφία»,⁵⁰ η οποία πρέπει να αποτελεί συστηματική μελέτη αυτού που είναι κρυμμένο και μη ορατό, αυτού που είναι κάτω ή πίσω από τα φαινόμενα που μαρτυρούν την ύπαρξη «ενός παρελθόντος». ⁵¹ Προκαλούν τον αναστοχασμό πάνω στο ζήτημα των ορίων και θέτουν σε αμφισβήτηση τις συμβατικές έννοιες περιοδολόγησης της δυτικής επιστημολογίας καθώς και τις έμφυλες προκαταλήψεις των επιστημολογικών προϋποθέσεων.⁵² Πρόκειται για μια ερμηνευτική στρατηγική που αναγνωρίζει την επίδραση του παρελθόντος στο παρόν.

Η έννοια του φύλου θέτει σε κριτική εξέταση τις καταστατικές αρχές της ιστοριογραφίας, τις προϋποθέσεις της ύπαρξής της κάθε φορά. Όπως πρόσφατα τόνισε η Sara Mahler πρέπει να κοιτάξουμε το φύλο όχι μόνο στα σωστά μέρη, εκεί δηλαδή που περιμένουμε να βρούμε τις γυναίκες, εκεί που οι γυναίκες κατοικούν τελετουργικά, αλλά και στα λάθος, εκεί που οι γυναίκες απουσιάζουν.⁵³ Εννοώντας ότι το φύλο αποτελεί συστατικό στοιχείο όλων των κοινωνικών σχέσεων και επομένως οργανώνει σχέσεις ιεραρχίας και εξουσίας σε όλα τα πεδία, καλεί να εξετάσουμε τις έμφυλες γεωγραφίες της εξουσίας όπως είναι τα διεθνικά πλαίσια και η μετανάστευση. Η εννοιολόγηση του φύλου ως κοινωνικής σχέσης ιεραρχικά δομημένης επέτρεψε προσεγγίσεις με συσχετικούς όρους που αναδείκνυαν τους πολλαπλούς τρόπους έκφρασης της έμφυλης διαφοράς στο χώρο και στο χρόνο, τους διαφορετικούς συμβολισμούς του φύλου, τους έμφυλους ρόλους και το ρόλο του φύλου στην οργάνωση της κοινωνικής δομής.⁵⁴

Το ζητούμενο δεν είναι απλώς η προσθήκη της τάξης ή της φυλής, της σεξουαλικότητας ή του φύλου στη μελέτη του παρελθόντος. Το φύλο ως κοινωνικά, ιστορικά, σημειολογικά τοποθετημένη διαφορά αποτελεί ένα μονάχα άξονα της διαφοράς. Το ζητούμενο είναι πώς η φυλή μετασχηματίζει τις έννοιες του φύλου και της τάξης και η έκθεση των αντιφάσεων των συστημάτων που εμφανίζονται ως συνεκτικά.. «Εκθέτοντας τη διαφορά μέσα στον κανόνα», γράφει η Judith Butler, (τη διαφορά χωρίς την οποία ο κανόνας δεν θα γνώριζε τον εαυτό του) εκθέτουμε την αποτυχία του κανόνα να πραγματοποιεί το καθολικό». ⁵⁵

Η φεμινιστική κριτική προτείνει τη μετατόπιση από τη διαπραγμάτευση της ταυτότητας μέσα από την οπτική της προσωπικότητας –είτε ατομικής, είτε συλλογικής, υποτελούς ή κυρίαρχης– στη διαπραγμάτευσή της ως ζητήματος ιστορικής και γεωγραφικής τοποθέτησης. Αυτή η τοποθέτηση γίνεται ταυτόχρονα αντιληπτή ως μέρος της παραγωγής του υποκειμένου, ως κομμάτι της διαμόρφωσής του. Η στροφή στην παγκόσμια ιστορία και η εισαγωγή του φύλου σε αυτή φωτίζουν νέους τρόπους για την κατανόηση του πώς το φύλο και η φυλή παράγουν ιεραρχίες και συντηρούν την αποικιοκρατική εξουσία αλλά και απομακρύνουν την ιστοριογραφία από τις ευρωκεντρικές διχοτομικές προσεγγίσεις και την υποστασιοποίηση του έθνους, εστιάζοντας στην αλληλεξάρτηση, στην επικοινωνία, την επαφή και ανταλλαγή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Alun Munslow, *The New History*, Pearson-Longman, Λονδίνο 2003, σελ. 2.
2. Αυτ. και Georg Iggers, *Η Ιστοριογραφία στον Εικοστό Αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1999. Για την ολιστική (δομική) προσέγγιση βλ. Αγγελική Κουφού, «Μοντερνισμός/μεταμοντερνισμός: ανιχνεύοντας την ιστορικότητα της συζήτησης», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 85, 2004, σελ. 96.
3. Bonnie Smith, *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*, Harvard University Press, Κάμπριτζ, Μασαχουσέτη 1998. Joan Scott, "American Women Historians" στο *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1988, σελ. 178-198. Luisa Passerini και Polimeris Voglis (επιμ.), *Gender in the Production of History*, EU WP, Φλωρεντία 1999.
4. Bonnie Smith, "Gender and the Practices of Scientific History: The Seminar and Archival Research in the Nineteenth century", *The American Historical Review*, τχ. 100, 1995, σελ. 1150.
5. Αυτ. σελ. 1153, 1158
6. Luisa Passerini, *Gender in the Production of History*, ό. π.
7. Regina Schulte, "The Queen — A Middle-Class Tragedy: The Writing of History and the Creation of Myths in Nineteenth-Century France and Germany", *Gender and History*, τ. 14, τχ. 2, 2000, σελ. 266-93.
8. Donna Haraway, "Situated Knowledges" στο *Simians, Cyborgs, and Women: the reinvention of nature*, Free Association Books, Λονδίνο 1991, σ. 183-200. Linda Nicholson, "Introduction" στο *Feminism/Postmodernism*, Routledge, Λονδίνο 1989, σελ. 3.
9. Sandra Harding, "Feminism, Science, and the Anti-Enlightenment Critiques" στο Linda Nicholson (επιμ.), *Feminism/Postmodernism*, ό. π., σελ. 87.
10. Donna Haraway, "Situated Knowledges", ό. π., σελ. 189.
11. Patricia Hill Collins, "Learning from the Outsider Within: The Sociological Significance of Black Feminist Thought" στο M. Fonow και J. Cook (επιμ.), *Beyond Methodology*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον 1993, σελ. 171-2.
12. Sandra Harding, "Feminism, Science, and the Anti-Enlightenment Critiques" στο Linda Nicholson (επιμ.), *Feminism/Postmodernism*, Routledge, Λονδίνο 1989, σελ. 95.
13. Partha Chatterjee, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton University Press, Νιου Τζέρσι 1993.
14. Antoinette Burton, *Dwelling in the Archive: Women Writing House, Home and History in Late Colonial India*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σελ. 19-20.
15. Αυτ., σελ. 25.
16. Αυτ., σελ. 23.
17. Αυτ., σελ. 25. Ρίκα Μπενβενίστε, «Εκτόπιση και Αντίσταση: Η Επιστροφή», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 11, 1998, σελ. 11-19.
18. Antoinette Burton, *Dwelling in the Archive*, ό. π., σελ. 27.
19. Denise Riley, *Am I That Name? Feminism and the Category of "Women" in History*, Macmillan, Λονδίνο 1988, σελ. 2.
20. Donna Haraway, "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Social Feminism in the 1980s" στο Linda Nicholson (επιμ.), *Feminism/Postmodernism*, ό. π., σελ. 197.
21. Denise Riley, *Am I That Name?*, ό. π., σελ. 5.
22. Αυτ., σελ. 98.
23. Wendy Brown, *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσι 1995, σελ. 119.
24. Audre Lorde, *Sister Outsider: Essays and Speeches*, Crossing Press, Καλιφόρνια 1984, σελ. 110-123.
25. Evelyn Brooks Higginbotham, "African-American Women's History and the Metalangue of Race", *Signs*, τχ. 17, 1992, σελ. 253.
26. Joan Scott, "Introduction" στο Joan Scott (επιμ.), *Feminism and History*, Οξφόρδη σελ. 10.
27. Barbara Smith (επιμ.), *Home Girls: A Black Feminist Anthology*, Kitchen Table Press, Νέα Υόρκη 1983. Trinh T. Minh-ha, *Women, Native, Other*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον 1989. Βλ. Donna Haraway, "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Social Feminism in the 1980s", ό. π., σελ. 197.
28. Wendy Brown, *States of Injury*, ό. π., σελ. 53.
29. Homi Bhabha, "Editor's Introduction: Minority Maneuvers and Unsettled Negotiations", *Critical Inquiry*, τχ. 23, 1997, σελ. 449.
30. Αυτ., σελ. 450
31. Jacques Rancière, "Politics, Identification, Subjectivization", *October*, τχ. 61, The Identity in Question, 1992, σελ. 59.
32. Αυτ., σελ. 62.
33. Jacques Rancière, Davide Panagia, "Dissenting Words: A Conversation with Jacques Rancière", *Diacritics*, τ. 30, τχ. 2, 2000, σελ. 115.
34. Αυτ., σελ. 120.
35. Αυτ., σελ. 120-122.
36. Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ* (μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου), Πολύτροπον, Αθήνα 2003, σελ. 211-3.
37. Joan Scott, "Feminism's History", *Journal of Women's History*, τ. 16, τχ. 2, 2004, σελ. 25.
38. Barbara Duden, *Disembodying Women: Perspectives on Pregnancy and the Unborn* (μτφρ. Lee Hoinacki), Harvard University Press, Κάμπριτζ 1993, σελ. 5.
39. Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο*, ό. π., σελ. 133-4.
40. Αυτ., σελ. 127.
41. Gianna Pomata, «Uomini mestruanti. Somiglianza e differenza fra i sessi in Europa in età moderna», *Quaderni storici*, τχ. 79, 1992, σελ. 51-103.
42. Caroline Walker Bynum, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*, Zone Books, Νέα Υόρκη 1992.
43. Τζάννα Πομάτα, «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων» στο Έφη Αβδελά και Ψαρρά, Αγγέλικα (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σελ. 149-229.
44. Έφη Αβδελά, *Διά λόγους τιμής: Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Νεφέλη, Αθήνα 2003. Judith Walkowitz, *City of Dreadful Delight: Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*, Virago Λονδίνο 1992.
45. Βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, «Αφήγηση και Ιστορία: Μια εισαγωγή στη συζήτηση περί αφηγηματικότητας στην Ιστορία», στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης, *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη 1994, σελ. 14.
46. Barbara Duden, "A Historian's 'Biology': On the Traces of the Body in a Technogenic World", *Historein: A Review of Past and Other Stories*, τ. 3, 2001, σελ. 89-102.
47. Barbara Duden, *Disembodying Women*, ό. π., σελ. 4.
48. Αυτ., σελ. 5.
49. Philippa Levine, *Prostitution, Race and Politics: Policing Venereal Disease in the British Empire*, Routledge, Λονδίνο 2003.
50. Carla Freccero, *Queer/Early/Modern*, Series Q. Duke University Press 2005.
51. Jacques Rancière, *The Names of History: On the Poetics of Knowledge* (μτφρ. Hassan Melehy), Μινεάπολις 1994.
52. Glenn Burger και Steven Kruger (επιμ.), *Queering the Middle Ages*. University of Minnesota Press, Μινεάπολις και Λονδίνο 2001. Stephen Murray, *Homosexualities*, University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2000. Κώστας Γιαννακόπουλος, «Ιστορίες σεξουαλικότητας» στο *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και πολιτικές της ανθρωπολογίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
53. Κεντρική ομιλία στο συνέδριο "Migration and Domestic Work in Global Perspective", The Netherlands Institute for Advanced Studies, Wassenaar, 26-29 Μαΐου 2005.
54. Ελένη Φουρνάρη, «Το σύγχρονο εγχείρημα της ιστορίας των γυναικών. Πτυχές μιας μετατόπισης προς μια ιστορία της σχέσης των φύλων». *Μνήμων*, τχ. 19, 1997, σελ. 186-199.
55. Παρατίθεται στο Homi Bhabha, "Editor's Introduction: Minority Maneuvers and Unsettled Negotiations", ό. π., σελ. 455.